
MORALNE OSNOVE IZGRADNJE MIRA^I

NENAD DIMITRIJEVIĆ

O kupili smo se da razgovaramo o politikama izgradnje mira i najboljim mehanizmima tranzicione pravde za region. Ova tema našeg skupa mogla bi neobaveštenog posmatrača dovesti u nedoumicu. Ratovi u Bosni i Hrvatskoj završeni su pre više od 20 godina, rat na Kosovu završen je pre 18 godina, oružani sukob u Makedoniji dogodio se pre 16 godina. Ako konsultujete komparativno znanje o postkonfliktnim društvima, ili pogledate akademske tekstove o izgradnji mira i tranzicionoj pravdi (a ima ih strašno mnogo), videćete da se gotovo bez izuzetka insistira na tome da su ovo vanredni mehanizmi koje valja početi primenjivati odmah nakon sukoba. Njihov je cilj da uspostave jedno stanje normalnosti u kome za takvim mehanizmima više neće biti potrebe. Izgradnja mira i tranziciona pravda dakle stoje u odnosu radikalnog diskontinuiteta kako prema kompromitovanoj prošlosti, tako i prema projektovanom pravednom društvu: ovaj tip procesa raskida sa onim što je bilo loše, a njegovi mehanizmi prestali bi da se primenjuju kad se demokratska normalnost stabilizuje.

Naravno, ovim ne želim negirati kako je reč o procesima koji mogu trajati. Johan Galtung je bio u pravu: valja razlikovati negativni mir, kao puko odsustvo oružanog konflikta i nasilja, od pozitivnog mira, koji upućuje na reorganizaciju društva na načelima jednakosti i pravde. Zato Galtung uvodi onu poznatu razliku između tri tipa procesa: okončanje sukoba (*peacemaking*), održanje mira i razdvajanje zaraćenih strana (*peacekeeping*), te izgradnja mira (*peacebuilding*). Demokratski mir gradi se na učenju iz negativnih iskustava konflikta i stradanja. Izgradnja

---

^I Uvodno izlaganje na konferenciji "Politike izgradnje mira u regiji: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti", Sarajevo, 19-21. oktobar, 2017.

mira, veli Galtung, sastoji se od rekonstrukcije društva i države na način koji će omogućiti uklanjanje uzroka sukoba. Naglasak je na garantijama političke, pravne i socijalne zaštite grupa koje su u sukobu bile meta nasilja. Neophodno je takođe izgraditi mehanizme i afirmisati vrednosti koje ćemo moći efektivno da koristimo kao sredstva odbrane mira ako se nađemo u situaciji koja preči obnovom konflikta.

I okončanje sukoba i održanje mira kod nas su se odvijali uz posredovanje međunarodne zajednice. Setimo se kako su sukobi zaustavljeni; setimo se potom Dejtonskog sporazuma, Rezolucije br. 1037 kojom je uspostavljen UNTAES u Hrvatskoj, Rezolucije br. 1244 o Kosovu, Ohridskog sporazuma u Makedoniji. Možemo pretpostaviti da je namera međunarodne zajednice bila da ovim aktima pripremi okvir za izgradnju mira: oni su hteli da nam pomognu da uspostavimo demokratski poredak zasnovan na vladavini prava i socijalnoj pravdi; poredak u kome neće vladati politička samovolja lokalnih moćnika; u kome će građani i grupe biti ravnopravni, uz uzajamno priznanje i poštovanje; poredak, konačno, u kome će građani i grupe biti ujedinjeni oko stava da loša prošlost ne sme da se ponovi.

4 Ali, to se nije dogodilo. Nešto je nakon rata nastavilo po zlu, i mi smo danas ovde: u stanju primirja, ili prekida vatre, onoga što Galtung zove *peacekeeping*. To je naročito vidljivo u ovoj zemlji, u Bosni i Hercegovini, ali i u Srbiji. Mi smo daleko od civilnog demokratskog mira, pa utoliko naše okupljanje ima puno smisla.

Dakle, mislim da, uz sav oprez, možemo govoriti o neuspehu politika izgradnje mira i tranzicione pravde u zemljama regiona. Rado bih govorio o žalostnim rezultatima primene mehanizama tranzicione pravde u Srbiji, ali to nije moja tema večeras. Reći ću samo da je neophodno proučavati ove (domaće i međunarodne) mehanizme, te tragati za načinima njihovog unapređenja. Podjednako je važno istrajati na ispitivanju uzroka konflikta. Treba da znamo šta se, zašto i kako dogodilo: ako ne razumemo prošlost, povećavamo rizik ponavljanja onoga što je bilo loše.

Ovaj neuspeh možda nam omogućava da zaključimo kako izgradnja mira zahteva zajednički rad zemalja regiona. Dokument UN Agenda za mir (1992) kaže da “strategije izgradnje mira moraju biti koherentne i prilagođene specifičnim potrebama date zemlje”. Agenda pominje i “izgradnju mirnodopskih uzajamno korisnih veza među državama koje su do juče ratovala”. Ovu formulu kod nas treba malo promeniti, tako da glasi “strategije izgradnje mira moraju biti koherentne i prilagođene specifičnim potrebama koje su određene nasleđem zločina i posebno potrebama žrtava”.

Znam da ideja o zajedničkom radu ne deluje realno. Prošlost uznemiruje, stvara nelagodu. To važi za mnoge i različite ljude, grupe ili institucije: i one koji su spremni da se suoče s prošlošću u njenoj punoj grozoti, i one koji je poriču;

prošlost uznemiruje i žrtve i članove njihovih grupa, na jednoj strani, i počiniocima i članove njihove grupe na drugoj; i “obične ljude” koji su podržavali stari režim i one moralno ispravne osobe koje su se borile protiv njega. Prošlost uznemiruje i sve naše političke elite, ali i međunarodnu zajednicu.

Pogledajte sad dominantne odgovore na izazov loše prošlosti. Govoriću pre svega o Srbiji. Možemo identifikovati dve blisko povezane strategije i prakse: nazvaću ih politikom poricanja i kulturom poricanja. Pogrešno je misliti da političke elite nemaju interes da se bave prošlošću. Njihov interes, na kome vredno rade, jeste da nam serviraju i nametnu ideološki izobličene verzije prošlosti. Mi smo zarobljeni u diskursu ideološkog inženjeringa koji istrajava na opravdanju zločina, kreirajući prošlost koje nikad nije bilo, i namećući ovu mitologiju kao osnovu identiteta društva i zajednice. Vladajući koriste državne aparate da nas drže u stanju ni rata ni mira, proizvodeći uvek iznova samo mržnju, predrasude i strah. Politički orkestrirana histerija kombinuje se sa politički nametnutim ćutanjem. U Srbiji primera ima mnogo, neću ih navoditi.

Drugo, prošlost je duboko uznemirujuća i na nivou kulture svakodnevnog života. Posledice rata i masovnog zločina stavljaju sve ljude pred teška iskušenja. Mi nismo uvek spremni da se suočimo sa činjenicama, zato što bi to za mnoge među nama značilo suočavanje sa zlom sa kojim smo na različite načine povezani. Doista, ako pogledamo empirijske studije, istorijska, kulturna i psihološka istraživanja, videćemo da je hinjeno neznanje masovna odbrambena reakcija kako za vreme zločina, tako i posle pada zločinačkog režima. Ovo se poricanje pojavljuje u najraznovrsnijim oblicima, i o tome opet postoji obimna literatura. Postoje i veoma raznovrsna teorijska tumačenja i praktični predlozi kako se ovakvo stanje poricanja može i treba tretirati.

Naša realnost potvrđuje pogrešnost dve teze koje pretenduju na teorijsku valjanost. Prva teza protivi se vanrednim merama izgradnje mira i tranzicione pravde. Prigovor polazi od elementarnog uvida: ništa što je bilo ne može se promeniti (ne možemo učiniti da nedavnih ratova ne bude, pobijene ne možemo vratiti u život, silovane ne možemo poštediti užasa koji im se dogodio, ne možemo poništiti proterivanja, pljačke i nebrojene druge oblike ljudske patnje). Zahtev da se sistematski – pravno, moralno, politički – bavimo teškom prošlošću samo bi odvratio pažnju od stvarno važnih pitanja. Demokratska tranzicija bi trpela. Istovremeno, otvorila bi se bolna pitanja na koja nema ubedljivog odgovora: ko je bio u pravu, ko je pogrešio, ko je kriv, ko je odgovoran itd. Nemoguće je postići sporazum o ovome – rezultat će biti dalje produbljivanje već postojećih teških društvenih, političkih i ideoloških podela. Zato treba da zatvorimo knjigu prošlosti, da prepustimo istoriju profesionalnim istoričarima i da naš pogled odlučno usmerimo unapred.

Drugi prigovor kaže da treba da se bavimo prošlošću, ali predlaže da obrnemo sled koraka. Ovde se veli da je sećanje na zločin najbolnije neposredno posle promene režima. U ovom periodu, snaga 'sirovog', politički i kulturno neposredovanog sećanja toliko je destruktivna da ljudi naprosto nisu u stanju da se na reflektivan način suoče sa onim što je bilo. Moralno i politički dezorijentisani, socijalno degradirani posledicama rata, zarobljeni egzistencijalnom nesigurnošću i strahom, ljudi okreću leđa jučerašnjim užasima. Zato treba pričekati sa suočavanjem sa prošlošću dok se ne ispune neki civilizacijski uslovi: neka se prvo stabilizuju demokratske političke institucije, uvreži se demokratska politička kultura i uspostavi jedan nivo socijalnog i ekonomskog blagostanja. U međuvremenu ćemo se odmaći od vremena zločina, pa ni emocije neće više biti tako jake. Bićemo u stanju da se racionalno suočimo s prošlošću.

Ovi argumenti kod nas ne funkcionišu.

Nasleđe nedavnih događaja je deo naše sadašnjosti i ono se ne može ukloniti iz javne sfere političkom odlukom. Ko traži da zatvorimo knjigu prošlosti i okrenemo se boljoj budućnosti odbija da se suoči s realnošću. Jučerašnji masovni zločin nikakvom se odlukom ne može pretvoriti u arheološki nalaz koji ne bi bio važan za naš današnji život. Na stranu što jedna ovakva odluka praktično rehabilituje 6 zločince. Jer, nemojmo nikada zaboraviti, nakon sukoba koji je razorio društvo i političku zajednicu, ali i pravni režim, pitanja o tome šta je zločin i ko je zločinac su u prvom koraku politička pitanja.

Argument koji obrće sled koraka – prvo demokratska normalnost pa onda suočavanje s prošlošću – pogrešan je na dva osnovna načina. Prvo, on pogrešno pretpostavlja da vreme leči rane. Drugo, iako je tačno da su ljudi odmah posle sukoba devastirani i da su skloni bežanju od istine, ideja o obrtanju sleda nema mnogo osnova. Ovih dvadeset godina pokazali su nam da bez otvorenog suočavanja s prošlošću za nas ne može biti civilnog mira i demokratije, odnosno normalnog života. Mi u Bosni i Srbiji već dvadeset godina živimo u skladu s ideološkim, političkim i kulturnim matricama koje su definisane zločinom. Naša su društva u stanju zamrznutog sukoba i moralne konfuzije. To je direktan izvod odbijanja da se na pravi način i na vreme suočimo. Mi se ne bavimo prošlošću, ali se prošlost bavi nama. U Srbiji možete bez mnogo brige za posledice reći da Sarajevo nije nikad bilo pod opsadom ili da se srpski zločini ako ih je i bilo mogu opravdati. Ali probajte da zločin nazovete zločinom, izađite u javnost da obeležite godišnjicu Srebrenice ili Prijedora, organizujte izložbu slika koja svedoči o ubijanju nevinih i izložićete se pogibelji.

Još su mnogo gori oni koji svesno rade na falsifikovanju prošlosti i sadašnjosti. Ovde se u prvom koraku lažno predstavlja ono što se dogodilo; u na-

rednom koraku se ova 'istorija' politički i kulturno instrumentalizuje, kako bi se falsifikovani pogled unazad, ideološki promovisano mitsko sećanje, afirmisao kao stub kolektivnog identiteta. Kultura i politika laži postaju noseći obrasci zajedničkog života, proizvedeći razorne moralne i praktično-političke posledice. Takva odluka rezultira prvo jednim negativnim stavom: jučerašnji zločini nisu važni; stoga se žrtve danas, nakon promene režima, ne kvalifikuju za pravdu.

Drugi izvod je pozitivan, i zahteva delanje: mitsko sećanje valja afirmirati. To je ta praktično-politička i kulturna afirmacija zločina koju sam pomenuo: kulturni radnici će se angažovati na merama u rasponu od proglašenja ratnih zločinaca herojima, do kreiranja sistema vrednosti koji ohrabruje predrasude i mržnju prema svemu što ne odgovara nametnutoj verziji nacionalnog interesa. Političari će se pridružiti ovom govoru mržnje ili će ga predvoditi; u parlamentu će se donositi zakoni o materijalnoj pomoći optuženima pred haškim tribunalom; predsednik republike će pisati britanskoj kraljici, tražeći od nje da utiče na britansku vladu da povuče predlog rezolucije o Srebrenici; sud će rehabilitovati Dražu Mihailovića. Politička represija, ideološka manipulacija, svesne laži, nesvesna iskrivljavanja i samoodbrambeni konstrukti integrišu se u složenu mrežu formalnih i neformalnih normi i institucija kojima se stabilizuje stanje apatije, ravnodušnosti i moralne neosetljivosti.

Ukratko, odbijajući da se suočimo sa zločinima i njihovim posledicama, mi biramo da ostanemo u ratnom stanju. Propuštajući da osudimo jučerašnja zlodela, mi impliciramo da zločina nije ni bilo, odnosno da se ono što se dogodilo može razumeti i opravdati. Čekajući bolje vreme za suočavanje, mi praktično čuvamo obrasce razumevanja ispravnog i pogrešnog, dobra i zla, pravde i nepravde, formirane pod starim režimom.

To je naša realnost. I ova se realnost doima toliko duboko ukorenjenom da svaka alternativna ideja izgleda kao naivna utopija. Mi kojima je stalo do civilizovanog mira, demokratije, pravde i ljudskog dostojanstva moramo da nastavimo da se protivimo toj realnosti. Ako ne napravimo iskorak ka razgovoru o zločinu – međudržavnom, međudruštvenom, međunacionalnom, međuljudskom razgovoru – ostaćemo da tavorimo kao robovi prošlosti koja odbija da prođe. Zato su opcije za naša društva veoma sužene i neophodno ih je sagledati u njihovoj ogoljenosti.

Nije reč samo o tome da se od prošlosti ne može pobeći. Ono što se desilo je takvog karaktera da ne sme biti zaboravljeno. Sama činjenica da su određena nedela počinjena – da je bilo moguće da se takve stvari dogode – zahteva da se bavimo prošlošću. Moramo razmišljati o prošlim zverstvima i moramo ih osuditi. I dok je tužna istina da većina ovih nepravdi ne može biti ispravljena, moramo shvatiti

da naš povratak civilizovanoj normalnosti zavisi od naše spremnosti i sposobnosti da prepoznamo i prihvatimo neprijatne istine i da od njih napravimo smernice za naše akcije. Jedan način da se to izrazi je da kažemo da nam je potrebna zajednička kultura i zajednička politika sećanja.

U prvom koraku treba da pođemo od onoga što nam je nesumnjivo zajedničko. Zajednički nam je život sa teškim nasleđem prošlosti. To je teško nasleđe kompleksno, ali u njegovom jezgru uvek ostaje činjenica masovnog zločina, odnosno činjenica nasilne smrti velikog broja nevinih ljudi.

Izgleda da je ovaj prvi korak – prihvatanje temeljne istine o zločinu – teško učiniti zbog onoga što nas razdvaja. Naši doživljaji zločina se razlikuju, na ličnom, grupnom i političkom nivou. Ne radi se samo o dominantnim politikama i kulturama. Govorimo o žrtvama, preživelim, o onima koji danas pate od posledica zločina; govorimo takođe o počinioćima, pomagaćima, posmatračima, o ‘običnim ljudima’ posle moralne katastrofe. Ovo su individualni i kolektini aspekti identiteta koji su uobličeni u sukobu. Razmišljati o kulturi i politici ovladavanja prošlošću u postjugoslovenskom ‘prostoru sećanja’ znači razmišljati o ljudima, grupama i političkim zajednicama čije su pozicije bitno različite. Ali bilo bi pogrešno odavde izvesti relativistički zaključak da svako ima svoju istinu. Tačno je da ljudi, grupe i političke zajednice trpe posledice zločina na različite načine. Ipak, mi možemo i moramo identifikovati postzločinačka prava i dužnosti. Ovome ću se još vratiti.

Ponoviću, očigledno je da vreme ne leči rane. Emocije koje vidite na javnoj sceni u našim zemljama jake su i sirove, kao da je rat završen juče: tuga, patnja, osećanje poniženosti, nepoverenje, ali i mržnja, histerija, neosetljivost za patnje “onih drugih”, strah. Negativne emocije onih koji dele grupni i politički identitet sa počinioćima možda mogu da objasnim kao rezultat ideološke manipulacije strahom i predrasudama. Da objasnim mogu da probam, da opravdam ne mogu. Ne može biti opravdanja ako neko negira ili relativizuje Srebrenicu, prećutkuje Prijedor, reaguje bešom na fotografije pobijenih civila u Bijeljini ili reaguje nasiljem na javni nastup Žena u crnom na nekom beogradskom trgu.

Rizikujući da mi kažete kako moralistički pojednostavljujem jednu tešku i kontroverznu istoriju i sadašnjost, želeo bih da ponudim moje razumevanje prvog neophodnog koraka za zajednički rad na prošlosti. Tumačenje što ga nudim je nekompletno, vrednosno utemeljeno i ne pretenduje na naučnu neutralnost. Ali verujem da analitički ipak može da se brani. Kako vam mogu pokazati da ovo za šta se zalažem nije nikakav moralistički idealizam? Tvrdiću jednostavno da je reč o onome što se ponekad naziva pitanjem praktičnog morala: dok ne naučimo i dok javno ne afirmišemo razliku između dobra i zla, ne možemo postati normalni građani. Jedno-

stavno, moralna pitanja mogu nam se činiti apstraktnim samo ako je moralni kontekst stabilizovan i prihvaćen. Ako, međutim, u društvu postoje sukobi oko elementarnog smisla kategorija ispravnog, dobrog i pravednog ponašanja, moralna pitanja dobijaju neposredno politički karakter, kao pitanja o okviru u kome ćemo živeti.

S obzirom na karakter zločina, inicijativa za taj zajednički rad treba da dođe iz Srbije. Fokus mora biti na patnji žrtava. Pokušaću da ovo objasnim.

Evo jedne priče koja me progoni od maja 2015, kad sam bio na jednom drugom skupu u ovom gradu. Amor Mašović, predsednik Instituta za traženje nestalih osoba Bosne i Hercegovine, govorio je o primarnim i sekundarnim masovnim grobnicama. Forenzička definicija je jasna. Primarna grobnica je mesto na kome su ljudi pokopani pošto su pobijeni. Sekundarna grobnica je mesto na koje su preneti i na kome su pokopani ljudski ostaci izvađeni iz primarne grobnice. Zločinci su verovali da će ovom selidbom ljudskih tela zameniti trag o zlodelu. U ‘dolini grobnica’ u Podrinju, žrtve srebreničkog genocida pronađene su u nekih 150 masovnih grobnica, od kojih je preko sedamdeset ‘sekundarnih’. Skelet Kadrije Musića, rođenog 1973. godine, ubijenog jula 1995, nije kompletan. DNK analizom do tog maja 2015. bila je identifikovana tek polovina Kadrijinog skeleta. Ta polovina kostiju čoveka starog 22 godine koji se zvao Kadrija pronađena je u pet sekundarnih grobnica, na prostoru od 32 kilometra. Čovek je ubijen i pokopan u masovnu grobnicu; mesecima kasnije, telo je izvađeno iz masovne grobnice raskomadano i bačeno na više od pet gomila.

Mrtve ne možemo vratiti. Ne možemo pomoći da rane zacele, niti da se ljudska patnja ublaži. Ali mi – svi mi koji smo Srbi, i svako od nas ponaosob – moramo da shvatimo da su naši životi moralno oštećeni, i da će tako ostati. Ubice su ubijale u naše ime. Ideološka laž – odbrana srpskog nacionalnog interesa – rezultirala je masovnom nasilnom smrću. Ljudi su pobijeni zbog jednog jedinog razloga, na koji nikako nisu mogli da utiču – zato što nisu bili rođeni kao Srbi. S druge strane, oni koji su ih goloruke poubijali, izabrali su da to urade kao Srbi. Nevini ljudi su pobijeni, i zločinci su učinili sve da pogaze njihovo dostojanstvo, vređajući ih i mrtve, sve zarad nas.

Patnje kojima su žrtve bile izložene i dalje oblikuju identitete onih koji su preživeli, porodica žrtava i čitave grupe. Ove patnje se najčešće ne okončavaju sa promenom režima i otpočinjanjem tranzicije ka normalnosti. Brojna potresna svedočenja potvrđuju da životi mnogih ljudi koji su bili izloženi nasilju ostaju odlučujuće obeleženi preživljenom patnjom i njenim posledicama i nakon što vreme zločina prođe i društvo proglasi povratak u normalnost. Ljudi pate na razne načine. Jon Elster razlikuje materijalne štete (“gubitak nepokretne ili lične svojine”), lične

patnje (“povrede nanese životu, telu ili slobodi”) i neopipljiva trpljenja (“gubitak ili nemanje mogućnosti”).² Dodajem i moralnu patnju. Njen izvor je u najbrutalnijem poricanju ljudskosti kojem su žrtve bile izložene. Setite se onog snimka gde Skorpioni streljaju one dečake. Setite se onog komandira koji šalje jednog od vojnika da donese novu bateriju za kameru, kako bi se sve lepo zabeležilo. Setite se veselih šala koje vojnici prave na račun te dece.

U moralnom smislu, patnja kojoj su žrtve bile izložene pokazuje nam da je zločin negirao neke elementarne norme kojima se rukovodi ljudsko zajedništvo: ubiti drugo ljudsko biće, podvrgnuti ga torturi ili izgladnjavanju, silovati, proterivati, ili na druge načine ponižavati i povređivati, apsolutno je pogrešno i nebranjivo ponašanje. Ovo nije mišljenje ili stav – radi se o jednoj objektivnoj moralnoj činjenici. Ova moralna činjenica nema veze sa uzrocima sukoba, eventualnim opravdanjem rata, istorijskim animozitetima, i slično. Zločin je moralna činjenica čija je bit u nanošenju bezrazložne patnje nevinim ljudima. Zato mi se perspektiva žrtve i njene zajednice čini centralnom u svakom razgovoru o miru, istini i pravdi.

10 Zločin i njegove posledice nameću obavezu da se sećamo. Sećanje se ima sastojati u prihvatanju istine o zločinu i u njenom javnom izricanju. Samo tako možemo uspostaviti smislenu komunikaciju sa onima koji su bili mete zločina. I nemojmo zaboraviti: žrtve ne mogu da biraju između zaborava i sećanja, između normalnog života i patnje. Više od 500 dece mlađe od 15 godina ubijeno je u ovom gradu tokom opsade. Većina nas ne zna ništa o toj deci, o njihovim životima pre nasilne smrti. Ali znamo da su oni bili ljudska bića i morali bismo da pretpostavimo da je život svakog od njih bio podjednako važan kao i životi nas koji smo danas još ovde. Njihovi roditelji, oni koji su još s nama, verovatno žive u prošlosti, sećajući se svoje dece. Oni nemaju izbora.

Za nas koji nismo žrtve, ali koji smo na različite načine povezani sa zločinom kao da postoji izbor. Mi odlučujemo kako ćemo se sećati i kako ćemo vrednovati ono što se dogodilo juče. Verujem da se jedini ispravan pristup sastoji u tome da prihvatimo da je prošlost u kojoj su nevini ljudi pobijeni naša prošlost, te da postavimo neka pitanja. Kako treba da živimo posle takvih događaja? Šta treba da mislimo i osećamo prema onome što se događalo? Šta treba da učinimo? Kako treba da se odnosimo prema drugim ljudima, posebno prema onima koji pripadaju grupama koje su bile predmet napada? Naši odgovori mogu biti ispravni ili pogrešni.

Ponovo, mrtve ne možemo vratiti. Nepromenljivost ove činjenice kreira našu “obavezu da svedočimo o odsustvu žrtava”. Odsutne su osobe koje su ubijene,

---

² Jon Elster, *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Beogradski krug, 2005), 264.

a koje bi bile danas s nama da im nije poreknuto pravo na život. Činjenica da njih nema ne može voditi zaključku da njihovi životi nisu bili važni. Oni nisu uradili ništa da zasluže nasilnu smrt.

Ako ćutimo ili poričemo, preživeli će naš stav razumeti ne samo kao naš odnos prema prošlosti, nego i kao naš odnos prema sadašnjosti – kao poruku da se u našem stavu prema njima ništa nije promenilo, da ih mi i dalje ne priznajemo kao moralno ravnopravne osobe. Ponižavajuće je ako ti ljudi moraju da žive u svetu u kome će njihove patnje biti zaboravljene ili proglašene nerelevantnim.

Prvo pitanje tiče se ispravnog emotivnog stava prema ljudskoj patnji. Žrtve zaslužuju naše saosećanje (*compassion*). Saosećanje je emocija različita od sažaljenja (*pity*). Hannah Arendt je definisala saosećanje kao “sposobnost da patimo sa drugima”.³ Mi moramo da pokažemo empatiju i solidarnost sa žrtvama. Posle zločina, ova sposobnost je bitna za obnovu njihovog ljudskog dostojanstva koje je tako grubo narušeno u prethodnom periodu. Naravno, mi ne možemo nikad do kraja znati kako je to biti žrtva. Zato nam je neophodan jedan nivo opreza kada im se obraćamo. To je naročito važno kad razmišljamo o primeni mehanizama tranzicione pravde i izgradnje mira u kontekstu onoga što se u teoriji zove *victims’ needs*, potrebe žrtava.

Posle zločina, moralna jednakost kao temeljni princip pristojnog društva, mora biti privremeno suspendovana. Na njeno mesto stupa odnos uobličeni skupom asimetričnih prava i obaveza. Žrtve i njihova zajednica imaju pravo da zahtevaju odgovarajuću reakciju od strane svih onih koji su na različite načine – uzročno ili identitetski – povezani sa zločinačkim delovanjem. Moralna situacija “nas u zemlji zločinaca” (frazu je Habermasova)⁴ zahteva prikladne odgovore od svakoga od nas. Šta je prikladan odgovor zavisiće od toga kako je neko povezan sa zločinom, ali je središnja tvrdnja da je zločin narušio moralni integritet svakog pripadnika grupe: “Zločin nameće svakom pojedincu obavezu da ponovo proceni svoj identitet.”⁵

Ovde uvodim koncept javnog priznanja (priznanje nije do kraja precizan termin za ono što želim da kažem; engleska reč je *acknowledgment*). Recimo da

---

3 Hannah Arendt, *On Revolution* (Harmondsworth: Penguin, 1987), 71.

4 Jürgen Habermas, “Warum ein ‘Demokratiepreis’ für Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio”, *Die Zeit*, 12/1997, <http://www.zeit.de/1997/12/historie.txt.19970314.xml>.

5 L. May, “Metaphysical Guilt and Moral Taint”, u Larry May i Stacey Hoffman (ur.), *Collective Responsibility. Five Decades of Debate in Theoretical and Applied Ethics* (Lanham: Rowman and Littlefield, 1991), 242.

je reč o obraćanju žrtvama i pripadnicima njihove zajednice. Mi znamo da je zločinjeno u naše ime, ali mi imamo političku i moralnu dužnost da učinimo korak od privatnog znanja do javnog priznanja. Priznanje je čin ili, preciznije, proces odgovora na zločin, kojim se javno prihvata činjenica koju svi privatno dobro znamo: u neposrednoj prošlosti nevini ljudi su pobijeni u naše ime. Mi moramo javno reći 'pogrešili smo'; ovome mora da sledi izjava 'žao nam je'. Ovo se može detaljnije prikazati kroz razliku između priznanja činjeničnog stanja i normativnog priznanja. U ravni činjenica, treba da kažemo: mi znamo da se zločin dogodio; znamo njegove razmere; znamo da su ljudi ubijeni, ponižavani i povređeni; znamo da preživeli pate i danas i spremni smo da saznamo sve ono što nam je još nepoznato, o događajima, o individualnim patnjama, o tome šta od nas očekujete. Znamo da smo povezani sa onim što se dogodilo. Prihvatamo da se ta povezanost ne zaustavlja na granicama naše eventualne uzročne odgovornosti.

Ovome sledi normativno priznanje. Ono se minimalno sastoji od javnog izražavanja sledećih stavova: ono što se dogodilo bilo je loše; nije se smelo dogoditi i ne može se opravdati; nama je žao zbog onoga što se dogodilo; zločin se ne sme prećutkivati, poricati ili umanjivati; spremni smo da učinimo sve što je u našoj moći da afirmišemo istinu i pravdu na način koji bi pomogao žrtvama.

12

Reč je pre o procesu nego li o jednokratnom činu. Žrtve imaju pravo da očekuju ovaj javni izrek od svih nas, zato što im je zlo naneto u ime svih nas. Ako su neki ljudi ubijeni, ili podvrgnuti patnji od strane nekih Srba, u ime svih Srba, samo zato što nisu Srbi, ne možemo očekivati od preživelih da individualizuju njihovo iskustvo i izvor njihove patnje. Oni nisu bili napadnuti kao pojedinci. Posle promene režima, pripadnici napadnute grupe nemaju nikakvog razloga da pretpostave kako vrednosti i stavovi koji su stajali u osnovi odluke da se čine zločini, nisu u jezgru srpske grupne etike. Preživeli nemaju nikakvog razloga da veruju kako smo mi postali bolji ljudi.

Zato je priznanje proces u kome nastojimo da kažemo žrtvama da smo se promenili. To ne činimo kako bismo se predstavili u boljem svetlu. Izvinjavajući se, ja ne očekujem ništa za sebe: ne očekujem oproštaj, niti pomirenje. Radi se tek o naporu da se učini nešto da ljudi koji su bili meta nasilja više nemaju razloga da me se plaše. Tražiti saosećanje za 'nas' jednostavno je moralno pogrešno. Čak i ako se sve ovo što sam rekao približava ideji izvinjenja, pogrešno bi bilo da se nadamo oprost. Naše jedino legitimno očekivanje, ili nada, jeste da će život pripadnika ljudi kojima je zlo naneto posle našeg priznanja možda biti manje mučan.